

הרב פנחס איתן

ראש כולל "תפארת מרדכי" ירושלים

סימן ה

קביעת בין השמשות לדעת החזו"א

לרגע האחרון, וכו', עיי"ש. ובענין מוצאי שבת כתב שיש לזהר מאד שלא לעשות מלאכה אף שנתאחר זמן רב אחרי השקיעה, עד שיראו ג' כוכבים קטנים וכו', עיי"ש. ודבריו ברורים, שהביא דעת הגר"א וסיעתו להחמיר לנהוג כבין השמשות בערב שבת מירידת העגולה, אבל לא להקל נגד דעת ר"ת וסיעתו בצאת הכוכבים, כגון במוצ"ש. ויש להוסיף דדעת ר"ת היא באמת דעת כמעט כל הראשונים, שהביאו דבריו בלא חולק, והם: הרמב"ן בתורת האדם בהלכות אבלות ישנה, והתוס' בכמה מקומות, כידוע, והריטב"א בשבת, הר"ן בשבת, וביומא - בדין תוספת שבת, והתרומה בהלכות תפילין, והנמוקי יוסף בשבת, והרשב"א בברכות, [וגם בשבת - ולהלן יבואר], והרא"ש בהלכות תענית, פ"ק דתענית סי' י"ב, והסכים עמו הטור בהלכות תענית סי' תקס"ב, והסמ"ק בהלכות תענית, והסמ"ג בשבת, והמגיד משנה לרמב"ם שבת פ"ה, והעיטור, והרא"ה, והתוס' רי"ד, וכן סתם בשו"ע, וכתב בכה"ל רס"א שנראה ממ"א סי' שלא"ס"ה דכן דעתו להלכה, [ובדרך החיים הלכות קבלת שבת נראה שגם הוא דעתו כן]. ובכה"ל (סי' רס"א) ד"ה מתחילת השקיעה כתב לבאר דעת הגר"א שחולק על דעה זו, שהאריך בכהגר"א בכמה ראיות דשקיעת החמה דשבת היא תחילת ביה"ש, שמיד אחרי שקיעת גוף השמש מתחיל ביה"ש דר' יהודה, ושיעור הגמ' דג' רבעי מיל נאמר רק

א. דברי השו"ע, והמ"ב מבאר שדבריו כר"ת, ורבים חולקים, ומסיק דיש להחמיר כהחולקים.

בשו"ע או"ח סי' רס"א כתב יש אומרים שצריך להוסיף מחול על הקודש, וזמן תוספת זה הוא מתחילת השקיעה שאין השמש נראית על הארץ עד זמן בין השמשות, והזמן הזה, שהוא ג' מילין ורביעי, רצה לעשותו כולו תוספת - עושה, רצה לעשות ממנו מקצת - עושה. עכ"ל. ובמ"ב ס"ק כ' ביאר שזה הוא דעת רבנו תם וסייעתו, דס"ל דשתי שקיעות הן, וכו' עיי"ש, וכתב עוד המ"ב: ועיין מש"כ בסמוך דהרבה פוסקים חולקים על זה, וס"ל דמיד שנתכסתה החמה מעינינו הוא בין השמשות, שהוא ספק יום ספק לילה. עכ"ל. ובמ"ב ס"ק כ"ג כתב עוד דבשו"ע כתב דעת ר"ת וסייעתו, אבל הרבה מהראשונים, וגם הגר"א הסכים לשיטתם, ס"ל דבין השמשות מתחיל תיכף אחר השקיעה, היינו משעה שנתכסתה החמה מעינינו, ונמשך זמנו ג' רבעי מיל, ואח"כ בסמוך יוצאין ג' כוכבים בינונים, והוא לילה מהתורה לכל דבר. ע"כ.

ולחלכה כתב שיש לזהר מאד שלא לעשות מלאכה אחר שהחמה נתכסתה מעינינו, וגם נרות שבת יזהר מאד לגמור הדלקתם קודם שתשקע החמה, ולכתחילה אין להמתין

שליט"א, שרמב"ן בסוגיא זו (בתורת האדם סי' ק"ג (בהוצאת זכרון יעקב)) הסכים בפירוש עם דברי ר"ת, בלא ערר כלל, והביא גם ראיה לדבריו מהירושלמי, ואילו במסכת ראש השנה כתב להקשות על דברי הרי"צ גיאאות שנחלק על הגאונים במספר הברכות שצריך לומר בתפילת ראש השנה שחריית בלחש, ותמה הרמב"ן על הרי"צ גיאאות – היאך אפשר לחלוק על הגאונים, הא על כסאו של רב אשי היו יושבים ואת מנהגו היו נוהגים. ומעתה התימה גדול, איך הסכים כאן לר"ת במוחלט, אם הוא חולק על הגאונים. ומה שכתבו עוד דהרי"ף והרמב"ם, שלא כתבו כדברי ר"ת, פליגי עליה, הדברים תמוהים מאד, משתי פנים, חדא, דהרי"ף והרמב"ם כתבו כלשון הגמ', ואם לר"ת הגמ' מתפרשת כדבריו – אף דבריהם דהרי"ף והרמב"ם יתפרשו כן, ועוד, דהרי"ן, שהוא מפרש הרי"ף, כתב על הרי"ף את דעת ר"ת בלבד, וכן הנמוקי יוסף, ואם הרי"ף נחלק עליו איך לא העירו על כך, וכן מפרש הרמב"ם, המגיד משנה, גם הוא כתב על הרמב"ם פ"ה משבת את דעת ר"ת בלא עוררין. ותימה. עוד כתבו דהגר"א שנחלק על ר"ת – ס"ל כהגאונים, ותימה, דא"כ הו"ל להגר"א להסתמך על הש"ך ביו"ד שהביא את המהר"ם אל אשקר והגאונים בהלכות מילה, או בשבת – כשכתב לחלוק על ר"ת, ולא כאן ולא שם לא נזכרה בדברי הגר"א דעת הגאונים, ולא דברי הש"ך, ולא דברי מהר"ם אל אשקר. ומדהשמיט הגר"א ביו"ד את דברי הש"ך מוכח דלא ס"ל כמותם. ולקמיה, סוף, אות ג', יבואר.

ג. הוכחות דהי' פשוט לראשונים כדברי ר"ת, והגאונים לא אמרו אלא שצריך להחמיר ולהנהיג להקדים את תחילת זמן בין השמשות, ולהאריכו.

ועל דברי הרא"ש כתב ב"י שלכא' נראה דלא ס"ל כר"ת, מדלא הזכיר דבר מזה בפסקיו

באופק א"י ובבל, ובמדינות הנוטות לצפון הוא יותר, ולכן לגבי סוף ביה"ש במדינותם אין בגמ' משך זמן מסוים, ותליא רק בג' כוכבים בינונים, ואין אנו בקיאים בבינונים ולכן צריך להמתין עד קטנים. וכתב בה"ל דסברא זו לא חדשה היא, דכן כתב כבר מהר"מ אל אשקר, שהביא כן מהגאונים רב שרירא, ורב האי ורב נסים, והביא שגם ר' אברהם בן הרמב"ם כתב כן, וכתב משם מהר"מ אל אשקר שגם הרי"ף והרמב"ם משמע שכן דעתם. וגם ראב"ן כתב כן, (וכתב בהה"ל שההגהות מרדכי הביאו, וצ"ע, שלכא' לא נמצא בהגהמ"ר מאומה מזה) והיראים אף הוא חולק על דברי ר"ת, ומסיק מכל זה הבה"ל שם כמו שכתב במשנה ברורה דראוי מאד להחמיר כדעת הגר"א ולשבות לפני השקיעה, מחשש איסור סקילה.

ב. הדעה הרווחת כיום – שדברי ר"ת נדחו ע"י החולקים. ובמשנה ברורה לא כתב כן. תמיהות על דעה זו הרווחת.

אבל מקובל כיום אצל רבים שעיקר ההלכה כהגר"א והגאונים, כיון שדברי ר"ת נדחו ע"י הראשונים הרבים שחלקו עליהם. וכאמור לא כן כתב המ"ב. ואחרי העיון דברים אלו צ"ע. דמה שהביא בה"ל רס"א ד"ה מתחילת דמהר"מ אל אשקר כתב שהגאונים חלקו על ר"ת, והביאו הש"ך ביו"ד הלכות מילה סי' רס"א, ומשמע דס"ל לר"מ אל אשקר שהמחלוקת דהגאונים בעיקר דברי ר"ת, יש לתמוה בזה טובא. חדא, דאם ר"ת לאפלוגי על הגאונים אתא, איך לא נזכרה דעת הגאונים משך ד' מאות שנים שמר"ת ועד מהר"ם אל אשקר, שאף אחד מהראשונים עד מהר"מ אל אשקר לא הביאה. ועוד, איך יתכן שלא הי' אחד מהראשונים שלא תירץ דברי הגאונים מקושיות ר"ת, ליישב דבריהם, שדברי הגאונים כאילו נשתכחו, או נדחו. ועוד הקשה מו"ר הגאון הגדול הרב דב לנדו

ר"ת לא נכתבו אלא כתשובה לדברי הראב"ן, שהקשה הסוגיות בפסחים ובשבת אהדדי, ותירץ דיש כאן מחלוקת הסוגיות, וכתב דעתו דהא דנהגו כסוגיא דפסחים, שהשקיעה מאוחרת, היא קולא, והוא רצה לחדש להחמיר, כסוגיא בשבת, (אם זו מחלוקת הסוגיות), וע"כ כתב להחמיר לקבל שבת לפני השקיעה, דהיינו לפני ירידת העגולה, ור"ת השיב על דבריו דאין כאן מחלוקת הסוגיות, אלא הסוגיא בשבת מתחסת לשקיעה ראשונה ואינה נוגעת להלכה למעשה לענין סוף ותחילת היום כלל, והעמיד המנהג של כל ישראל על תקפו, וכל הראשונים היה פשיטא להם כדברי ר"ת, וקבלו את דבריו בלא עוררין. והמעייין בתשובת ר"ת בענין זה, שנמצאת בספר הישר לר"ת סי' רכ"א, יווכח שאי אפשר לומר שר"ת נחלק על הגאונים, ש היו עמודי ההוראה, ודבריהם הוראה פשוטה לכל ישראל, וכמותם נהגו - שהיה ר"ת מאוחר הרבה להם, וגם לא הזכיר דעתם לחלוק עליה, כראוי לגאונים שהיו מעבירי התורה מרב אשי ורבינא, חותמי הגמרא, וגם לא הורה לשנות ההנהגה - ולקולא - בערבי שבתות. וכל דבריו הם לפרש הגמ' ולהביא ראיות לפירושו, ולא כסותר דברים מקובלים ומוכיח שדבריו עדיפים טובא.

והגאונים ור' אברהם בן הרמב"ם לא הורו דשקיעה ראשונה היא תחילת בין השמשות, אלא שראו שרבו אותם שלא בקיאים בשיעורין דאורייתא, כמו שאמר רבא לשמעיי, אתון דלא בקיאתו בשיעורין דאורייתא - מדחמה בריש דקלי אתלו שרגא, - באו הם ותקנו להנהיג כן לכל הציבור, שלא ינהגו מנהג חול בערב שבת אלא כל זמן שהחמה נראית, לנהוג הרחקה לבין השמשות, ולכן סתמו דבריהם, ואמרו שמותר לנהוג חול רק כל זמן שחמה נראית. נואילו כוונתם שאז מתחיל בין השמשות - א"א לסתום כן, שהלא יש מקומות שחמה נכסית מעיינינו מאחורי הר וכד' לפני שקיעתה

לשבת, (ודברים אלו הם דברי חד מהאחרונים שקדמו לב"י), שוב כתב הב"י מיד דאינו כן, דהא בהלכות תענית כתב הרא"ש את דברי ר"ת וסמך עליהם להלכה, (שהביא הרא"ש את דברי מהר"מ מרוטנבורג שאין תענית אלא עד שתשקע החמה, וכתב עליו הרא"ש דכיון שכתב ר"ת שיש שקיעה ראשונה ושקיעה שני', יש לבאר את הגמ' שתענית היא עד שקיעת החמה (שעליה נסמך הר"מ מרוטנבורג), דהיינו עד סוף שקיעה שניה שהיא צאת הכוכבים), וסיים הב"י דא"כ ס"ל כוותיה. והקשה הב"י להטור - מעתה, שהרא"ש פוסק כר"ת, אמאי השמיט הטור דברי ר"ת במקומו. אמנם תימה, דכיון דהרא"ש ס"ל כר"ת, כמו שהוכיח ב"י, אם נחלקו הגאונים על ר"ת היאך יתכן ששמט הרא"ש מחלוקת זו מלפסוק בה כר"ת נגד הגאונים, והא פלוגתא רבה היא, בדינים חמורים, - אם שבת נכנסת בשקיעה ראשונה, או בשקיעה שניה, שהיא מאוחרת בכשעה. וכן הסמ"ק כתב דברי ר"ת רק בהלכות תענית, והתרומה כתב דברי ר"ת רק בהלכות תפילין, אימתי יש לחלוץ תפילין בערב שבת. ותמוה מאד היאך נשמט דין זה מהלכות שבת, במקומם, בדברי פוסקים ראשונים אלו, והענין - הלכות שבת החמורות, איסור סקילה, ושם מקומו. ואף הב"י, שהקשה על הטור אמאי השמיט דינא דר"ת, כתב בשו"ע את דברי ר"ת רק בסימן רס"א, בנוגע להלכות קבלת שבת, ולא כתבם בהלכות תפילת ערבית, לענין זמן ק"ש שהוא דאורייתא, ולא בהלכות מוצ"ש, שם נוגע לחילול שבת ואיסור סקילה, ולא בהלכות נדה החמורות, ולא בהלכות יו"כ, באיסור כרת, ותימה, שהב"י שאל על השמטת הטור, ואף הוא השמיט דין זה בשו"ע ברוב המקומות, שלא כתבו במקומות שהי' יותר ראוי לכתבו. ומכל זה מוכח שהראשונים, והב"י, סברו דפשוט כר"ת, ולא נחלק ר"ת על הגאונים ולא על ר' אברהם בן הרמב"ם, ולכן לא נצרכו הפוסקים לפסוק במחלוקת זו. ודברי

ולכא' נותרה רק קושית הגר"א, שהקשה דאי אפשר לקיים דברי ר"ת כיון שא"כ דברי הגמ' מוכחשים מהחוש, שכוכבים נראים הרבה קודם לזמן זה דע"ב מינוט אחרי ירידת העגולה, וגם הכסיף אי אפשר שיהי' בזמן זה, שכבר הרבה קודם לכן חשכה גמורה. וזוהי קושית הגר"א בשו"ע או"ח רס"א לר"ת. וגם בשנות אליהו ריש ברכות מקשה לר"ת מהא שענינו ראות שאין מהשקיעה ועד צאת הכוכבים יותר מרבע שעה. אמנם גדולי הראשונים לא חיישו לקושיא זו דהגר"א. ולקמן נבאר בס"ד את הענין, והיו שאמרו שבחור"ל נראה כר"ת, שצאה"כ כשבעים דקות אחרי ירידת העגולה, אבל בא"י נראה ברור שלא כן. אמנם מגדולי הראשונים היו באופק כמו א"י, כמו הריטב"א, שמקומו, סבילי, הוא כ 35 מעלות צפון, כמו אופק א"י, ואעפ"כ פסק כר"ת, ואף שאר גדולי הראשונים, הרמב"ן והרשב"א והרא"ש והטור, והר"ן והנמוקי יוסף, שהיו בצפון ספרד, מקומם הוא צפוני אך מעט לא"י, ששם 42 מעלות צפון, כשבע שמונה מעלות צפונה לא"י בלבד, ונקטו כר"ת ללא עוררין. והב"י פסק בשו"ע כר"ת, והיה בא"י. וזה מלבד שעצם הדבר לא יתכן, שאי אפשר לקבל שהגמ' דברה על ירכתי צפון, [כשמסתבר שאז לא היו מבני ישראל כלל במקומות צפוניים כ"כ] ולא פירשו כלום, לא הגמ' ולא הראשונים, ועל א"י, ובבל, שאופקה דומה, לא דברה הגמ' כלל. וביותר – יש להוכיח שאין לחלק בין המנהג בחור"ל לבין ההנהגה בא"י מדברי הרמב"ן, שכתב בפשטות כר"ת, והרי בסוף ימיו הגיע הרמב"ן לא"י, ולא כתב מאומה שיש שנוי במנהג בא"י מבחור"ל. ולקמן בס"ד יבואר.

באופק, ויבואו לנהוג חול במוצ"ש רבע שעה אחרי השקיעה במקומם, והיא בזה חלול שבת, וע"כ דאין כאן אלא הרחקה לשאינם בקיאים, להקדים את הנהגת בין השמשות, ולהאריך זמנה, והקדימו עד זמן נִיכָר וברור, שהוא ירידת העגולה]. ובביאור זה יובן מדוע לא הביא הגר"א ז"ל את דברי הגאונים, שהרי הם הורו שמירידת העגולה צריך לנהוג הרחקה כבין השמשות, והגר"א לא ס"ל כן כיון שבחור"ל זו הרחקה גדולה מאד ולא נצרכת. והב"י שהקשה על הטור למה השמיט דברי ר"ת הקשה רק על מה שהשמיטם בהלכות קבלת שבת, שכיון שרמב"ן חידש מדברי ר"ת שגבול זמן קבלת תוספת שבת להקדים הוא מזמן שקיעה ראשונה, את זה היה צריך הטור לכתוב, להודיע דברי ר"ת שיש שקיעה ראשונה, והעולה ממנה – גבול זמן הקדמת תוספת שבת, והשו"ע כתבו בהלכות קבלת שבת, לענין זה, אבל לא היתה קושיא על הטור שחיסר דעת ר"ת, שבזה אין פלוגתא כלל, ולא נצרכא להודיעו, וכמשנ"ת. ולא נמצא בראשונים חולק על דברי ר"ת מלבד היראים, ואף הוא לא כתב כסברת הגאונים כלל, שנחלק על ר"ת רק בהא שר"ת סובר שבין השמשות מתחיל אחרי השקיעה, והוא סובר שבין השמשות מתחיל לפני השקיעה ונגמר בשקיעה¹.

ה קושית הגר"א על דברי ר"ת. ראיות דהראשונים לא חיישו לה, גם אלו שהיו בא"י או באופק דומה לה.

1. ולומר דס"ל דהשקיעה שממנה מתחיל בין השמשות דהיראים היא שקיעה ראשונה דהיינו ירידת עגולת החמה (ואי נימא כן – יהא דמיון בין דבריו לדברי הגאונים לכא' – תמהו בזה אחרונים מאד מאד, דמשנה מפורשת היא שבת הלל מתירים על השמש, כל זמן שהשמש על הארץ, ואיך אפשר לומר שקודם השקיעה הוא כבר בין השמשות. (והרב מנחת כהן כתב על היראים שאינו כתורתנו). ואמנם בראשונים ובאחרונים מצינו מביאים דבריו (גההמ"ר), והוששים להם, (ב"ח), ומ"מ זו דעה יחידאה. אמנם י"ל דס"ל להיראים כר"ת דשקיעה שני' היא זו שמתחיל ממנה בין השמשות לר"ת, ולהיראים מסתיים בין השמשות בשקיעה זו, וע"ז לא תקשי מהא דב"ה מתירים עם השמש, דהא – אין השמש נראית לפני שקיעה זו השני', וכן שאר קושיות.

למערכ שתי ידות שעה היא מכהה אורים. וא"כ שיעור הזמן שמתחילה החמה לשקוע במערב הוא כארבעים דקות קודם השקיעה, (ששני חלקי שעה הם שני שלישי שעה), וזהו הזמן שהרא"ש כותב עליו שהוא שקיעה ראשונה דר"ת, זמן שאור החמה כוהה. ובמסכת תמיד דף ל"ב איתא דחמה במזרח ובמערב הכל מסתכלין בה, וחמה למעלה אי אפשר להביט בה, אע"פ שהמרחק שוה, כמה דילפינן התם מקראי, והא דאפשר להביט בה במזרח ובמערב היינו כיון דיש דבר המכסה במקצת את החמה, והרא"ש בפירושו שם כותב ג"כ דאור החמה כוהה, כלשון שכותב על שקיעה ראשונה דר"ת. [והמכסה הוא לכא' רבוי האבקים והקישורים שיש באויר, שבזמן השקיעה הרי אנו רואים את השמש, אלא שנראית דרך חתך רוחב לכסוי האויר שעל הארץ, ומשכו גדול.

והנה הרשב"א הקשה על דעת ר"ת מירושלמי, דאיתא בירושלמי להקשות מדוע בערבית חמה באמצע עובי הרקיע וכבר לילה, ובשחרית מתחיל היום כשחמה בתחילת עובי הרקיע, ותיריך הירושלמי ד' תירוצים, והקשה רשב"א דלר"ת אף בערבית לא מתחיל הלילה אלא כשחמה בסוף עובי הרקיע, לאחר שעברה את כל הד' מיל של עובי הרקיע, ואם כן אין קושית הירושלמי קשה, ומוכח דלא כר"ת. אבל יש כאן תימה, דאמנם כן הקשה רשב"א בשבת ל"ד, אבל בברכות ב' הביא את דברי ר"ת בסתם ולא קשיא ליה מידי, וכתב גם שם בסמוך את הירושלמי. ונראה ליישב דלא הקשה הרשב"א כן אלא ללשון הרמב"ן, שאותו העתיק שם

ה. לברר מה היתה הנהגת הראשונים, שפסקו כר"ת. ונראה שנהגו ששקיעה שניה היא רבע שעה לפני יציאת הכוכבים הבינונים (ולא נהגו לאחור את זמן צה"כ שבעים דקות אחרי יריהע"ג). ולפ"ז לא קשה קושית הגר"א.

ומעתה שכל הראשונים הסכימו כר"ת, צריך לידע כיצד נהגו רבותינו, הראשונים והאחרונים, שפסקו כר"ת, בסדר הזמנים למעשה, ומה טעמם.

הנה הרא"ש בפסקיו בשבת לא הזכיר את דברי ר"ת, אבל בתוספי הרא"ש כתבם, וזה לשונו [בשבת ל"ה ד"ה תרי תלתי מיל] ותיריך ר"ת שיש חילוק בין משקיעת החמה לבין משתשקע החמה, דמשקיעת החמה משמע תחילת שקיעה, שמתחילה חמה ליכנס בעובי ברקיע, ומתחלת אורה להיות כוהה, עד צאת הכוכבים איכא ד' מילין, אבל משתשקע החמה דהכא היינו סוף שקיעה, לאחר שנכנסה חמה כולה בעובי הרקיע, ומאז ועד הלילה ליכא אלא ב' חלקי מיל. עכ"ל. וכן בתוס' הרא"ש ברכות ב' א' ד"ה וממאי כתב וז"ל דילמא ביאת אורו הוא, שנכנס הגלגל ברקיע ואור השמש כוהה. ושינה הרא"ש מלשון התוס' שבת ומלשון הרמב"ן, שתוס' בתירוצם כתבו לבאר שקיעה ראשונה בקצרה - בתחילת שקיעה, והרמב"ן הוסיף וביאר "שהיא השעה שהתחילה ליכנס ברקיע ונסתלקה זריחתה מעל הארץ", והרא"ש כתב הלשון "ואור החמה כוהה", ובפרקי דר' אליעזר פרק נ"ח כתב בכיבוד ברית בין הבתרים שמושלן של ד' מלכויות (בישראל) אינו אלא יום א' מיומו של הקב"ה חוץ משתי ידות שעה, תדע לך שכן הוא שכשהשמש נוטה לבא במערב שתי ידות תש כוחה ואין נוגה לו, עיי"ש. ובפיוטי הקליר לר"ה יום ב' שחרית לפני קדושה כותב דברי פרקי דר"א אלו, ולשונו שם - שכשהחמה נוטה

הו"ל שקיעה ראשונה, דהיינו כארבעים דקות קודם השקיעה, וזהו הזמן שאפשר להסתכל בחמה. ולפ"ז שקיעה שני' היא בריחוק ג' מיל ורביע משקיעה זו, הראשונה, וא"כ זמן השקיעה שהיא תחילת בין השמשות הוא כ"ח - י"ט דקות אחרי שקיעת עגולת החמה, וזה לערך הזמן שחם אור החמה המזהיר, ולזה יקרא שקיעה בגמ', שאין השקיעה שקיעת עגולת חמה מעבר לאופק, אלא שקיעת אור החמה, וזה"כ כשלישם ושתיים - שלשים ושלש דקות אחרי יריעה"ג. וכל זה בימים השונים. והזמן שבינתיים כ"ד דקות, הוא ג' רבעי מיל דבין השמשות.²

ועפ"ז בארצות הצפון באמת שקיעת האור, דבה תליא מילתא, יותר מאוחרת, שכל אופק ואופק, איזור ואיזור, אזלינן בתר ש קיעה ידידה, ובארצות הצפון שם דרו בני ישראל, במקומות שבאזור 52 מעלות צפון,³ שקיעת האור כנ"ה דקות אחרי ירידת העגולה, בימים השונים, וזה"כ כשבעים דקות אחרי ירידת העגולה, ובארצות דרום צרפת וצפון ספרד, שם ישבו הרמב"ן והרשב"א והרא"ש והר"ן ונמקי"י וכו', שם שקיעת האור כל' דקות אחר יריעה"ג,

הרשב"א (הוצאת זכרון יעקב משנת תשס"ג ואילך), דממנו משמע לכא' דדעת ר"ת דשקיעה ראשונה היא בירידת עגולת החמה מעבר לאופק, וא"כ שקיעה שניה היא כנ"ח דקות אחרי כן, וזה"כ בסוף ד' מילין, ואז הוא סוף עובי הרקיע, ולפ"ז לא קשה קושית הירושלמי, אבל לדעת רשב"א גופיה אליבא דר"ת אין שקיעה ראשונה בירידת העגולה, אלא כמו שעולה מדברי הרא"ש שכתבנו, שהשקיעה הראשונה היא זמן מה לפני ירידת העגולה מעבר לאופק, ומשם הוא חשבון ד' מילין, ולזה לא תקשי מהירושלמי. (וכן יש להוכיח מדברי הרשב"א שבת בפירוש סוגיא דהניח חמה בראש הכרמל וירד וטבל, ואכמ"ל).

ועיין במגיד משנה פ"ה משבת שהביא דברי רמב"ן וכתב דרשב"א הקשה עליו, והותר בצ"ע, והמגיד משנה עצמו ס"ל כר"ת דאחרי ירידת העגולה הוא יום, ומשמע דאלו דברי ר"ת, [וכן הוא בספר הישר לר"ת], וביאר שם המ"מ שהזמן מירידת העגולה ועד צאת הכוכבים אינו ג' מיל ורביע, אלא פחות, וזה כמש"כ בדעת הרשב"א. ודברים אלו מתאימים למשנת לעיל בדברי הרא"ש ששני חלקי שעה קודם הערב

2. לכא' יקשה מאד למה דמשמע מדברי הרא"ש והרשב"א, כמשנת', דשקיעה ראשונה שכתב ר"ת היא מ' דקות קודם ירידת העגולה, מהא דמבואר בגמ' פסחים צ"ד משם ר' יוחנן כמה מהלך אדם ביום - עשר פרסאות. מעלה"ש ועד הנ"ח חמשה מילין, משקיעה"ח ועד צה"כ חמשה מילין, ושלשים מיל הנותרים - חציים מחצות היום ועד השקיעה, ומניה למד עולא דמן המודיעים לירושלים ט"ו מיל, ולפ"ז עובי הרקיע בערב מתחיל אחרי גמר ט"ו המילין שמחצית עד השקיעה, ולא כמו שנתבאר בדעת הרא"ש והרשב"א. אמנם הגר"א ז"ל פירש את הגמ' בדרך אחרת, שלפי מה שאמרו שעובי הרקיע אחד מעשרה ביום יהי הפירוש דארבעים מיל הם מהנץ ועד השקיעה. והחמשה מילין מעלה"ש ועד הנץ ומהשקיעה ועד צה"כ הם מלבד המ' מיל, שהם דקדמי ודחשוכא, שמקדימין ומאחרין לילך קודם הנץ ואחר השקיעה, והוכיח כן מלשון הגמ', ומשמע דהכי מסקנתו לדינא דמיל הוא י"ח דקות, אחר מארבעים מהי"ב שעות שוות שמהנץ עד השקיעה. וי"ל דאף הרא"ש והרשב"א פירשו כן את הגמ', ולפ"ז אין הכרח לומר שעובי הרקיע דערבית הוא סמוך ותיכף לאחר שקיעת החמה, ואבאר, דהנה עובי הרקיע הוא הזמן שאור החמה א ינו מגיע ישר מהשמש, שהרי חמה כבר נכסתה, אלא מגיע אל עובי האוירים והאבקים המקיפים את הארץ וחוזר מהם להאיר לארץ מעט, וסוף האור הזה הוא בע"ב דקות אחרי השקיעה, ובגמ' תמיד ל"ב מבואר - לפירוש הרא"ש - שבזמן שני חלקי שעה קודם הערב, שהם כארבעים דקות כבר מתחיל אור החמה לכהות, משום שאו עובי הרקיע - האבקים והאוירים - כבר מוריד את אור החמה לכוה שאפשר להביט בו, ובוה מפרש הרא"ש את שקיעה ראשונה דר"ת, וא"כ זהו עובי הרקיע לדעתו, ושיעור מיל לפי"ז הוא י"ח דקות. וי"ל דכן יתפרשו דברי הרשב"א. וכיון דתה"ד סתם דשיעור מיל י"ח דקות - י"ל שפירש הגמ' כן, וכהגר"א, ולהאמור - קבל כן מאחרוני הראשונים (והדברים מבוארים באורך, בטעמם ובביאור מהלך הסוגיא, בספר הערב שמש אותיות נ"ג נ"ד, עיי"ש).

3. בליטא - וילנא קובנה וברנוביץ וכו', ובפולין - ורשא לובלין ולודז' וכו', וברוס' - מוסקבה סלוצק סמולנסק ומינסק וכו', באוקראינה - קיוב וחרקוב וכו', באשכנז - פרנקפורט וליפציג וכו', בצכ' - פראג וכו', בהולנד - אמסטרדם וכו', ובאנגלי' - לונדון ומנצסטר וכו'. וצפון הונגרי' ורומני', חוסט וסטמר ובודפשט הם בסביבות 48 רוחב צפון.

ובסי' רל"ה ס"ק ג' ובסי' רס"ט ס"ק ט' ובסי' של"א ס"ק ב', ובכל מקום שכתב המג"א דין ביה"ש ודין תחילת לילה לא הזכיר שדין תחילת הלילה תלוי בשיהוי ע"ב דקות מהשקיעה, אלא שתחילת בין השמשות נקבע לפי ההקדמה של ג' רבעי מיל מהלילה, וקבלת שבת מקדימים לבין השמשות כרבע שעה. נוכח הם דברי דרך החיים בדיני קבלת שבת, שכתב שזמן הדלקת נרות הוא כחצי שעה קודם הלילה, ולא הזכיר את הריחוק ע"ב דקות מהשקיעה]. ועולה, דס"ל להמגן אברהם והרב דרך החיים דאין דברי ר"ת דצריך למנות ע"ב דקות מהשקיעה דירידת העגולה, אלא כהרא"ש ורשב"א ורמב"ן, וכמו שכתבתי למעלה בשמם, שצריך למנות בא"י ע"ב דקות משקיעה ראשונה, המוקדמת לירידת עגולת החמה כארבעים דקות בא"י, בימים השונים. וכן עולה מהמבואר בספר עולת תמיד סי' רס"א, שכתב לבאר מש"כ בשו"ע שמונין ע"ב דקות מזמן שאין השמש נראה - שפירושו משעה שאינו נראה בכחו כמאז, מפני שהתחיל ליכנס ברקיע, עכ"ל. וא"כ אין השקיעה בשעת הסתתרות גלגל חמה מעינינו. והרב בנו של המ"א כותב בהקדמתו לספר מגן אברהם שלפני שנדפס המג"א נתקבל לרצון ספר עולת תמיד, ובעיני כל היה חביב, ונאמרו דבריו לפני הרב מגן אברהם וחפש בנרות בדוקין שבעין בספר עולת תמיד לידע מאין תמצא כל מרגלית ואבן יקרה, אי זה מקום בינה וכו', ונתווכח עמו בדברים ברורים וישרים, עכ"ד, וכאן לא מצא מקום השגה כלל, נועיין בספר תוספת שבת סי' ש"ס סק"א שכתב דאם המג"א שתק לעולת שבת - הוי כהודאה]. וא"כ מובן, דסבירא להו שאין השקיעה הראשונה בזמן ירידת העגולה, כמו שלכא' נראה מדברי הרמב"ן ומלשון השו"ע, אלא קודם לכן - כמו שמשמע מדברי הרא"ש, וכמו שהכרחנו לעיל לפרש גם דברי רשב"א ורמב"ן, והיא ע"ב דקות קודם צה"כ, ובין השמשות ג' רבעי מיל קודם צה"כ, וזוהי דעת ר"ת, וכתב המ"א דגורם הדין דבין השמשות הוא הקדמת

וצה"כ כרבע שעה אח"כ. ועפ"ז יתיישבו היטב דברי הרמב"ן דאקשינן לעיל דס"ל כר"ת ולא הזכיר מאומה משנוי מנהג מחו"ל לא"י, שגם דברי הרמב"ן אינם מתפרשים כמו שנראה לכא', דע"ב דקין אחרי יריהע"ג הוי צה"כ, אלא פירושו ע"ב דקות אחרי שקיעה ראשונה, נועיין לקמן בסמוך מש"כ העולת תמיד סי' רס"א לפרש את דברי השו"ע].

וצאת הכוכבים היא קובעת הדין, ושקיעת האור היא קובעת את תחילת בין השמשות, כל מקום לפי המציאות שם, ולא הוי קשיא לרמב"ן מאומה משנוי הזמנים מחו"ל לא"י, שבחו"ל במקומו של הרמב"ן תחילת בין השמשות כל' דקות אחרי יריהע"ג, ובא"י כעשרים דקות בלבד אחרי יריהע"ג, והשנוי הוא משום שנוי האופק. ועפ"ז מתבארת היטב הנהגת רבותינו הראשונים ע"פ ר"ת, שבא"י שקיעה שניה היא כעשרים דקות אחרי ירידת העגולה, וצאת הכוכבים הוא 35 - 40 דקות אחרי שקיעת העגולה, ובחו"ל - בהרבה מקומות - צה"כ הוא כשבעים דקות אחרי יריהע"ג. ועפ"ז לא תקשי קושית הגר"א שהבאנו.

ו. לברר מה היתה הנהגת רבותינו האחרונים ע"פ ר"ת, ונמצא דאף הם נהגו להקדים את בין השמשות לצאת הכוכבים, ולא לאחר את צאת הכוכבים ע"ב דקות אחרי ירידת העגולה.

וראוי לברר הנהגת רבותינו האחרונים ע"פ ר"ת היאך היתה. כתבו דהמג"א נהג כר"ת אף לקולא, ועפ"ז ישנהגים לעשות מלאכות בערב שבת עד סמוך לנ"ח דקות אחרי ירידת העגולה מעבר לאופק, ותולים עצמם בדברי מג"א.

ולאחר העיון א"א לומר כן, דהמג"א כותב כמה פעמים כר"ת, בסי' רל"ג סק"ג

רבע שעה לצה"כ - אע"ג דמקומו, קאליש, הוא באופן 54 צפון, ומירידת עגולת החמה תחת האופן עד צאת הכוכבים שם יש כשבעים דק', ומ"מ לא תלה את תחילת בין השמשות בריחוק ע"ב דקות מירידת החמה והתכסותה מעינינו. וכזה נהג המג"א גם לקולא. אבל אין נכון לומר שנהג לקולא לאחר את צה"כ עד נ"ח דקות אחרי התכסות חמה מעינינו, דהא מבואר דס"ל דזמן צה"כ ידוע ותחילת בין השמשות ג' רבעי מיל קודם לכן. וכן מתפרשים דברי הרב דרך החיים שהבאנו לעיל.⁴

ז. הדעה הרווחת כיום דלהגר"א מיד עם ירידת עגולת החמה מעבר לאופן מתחיל בין השמשות. הוכחות מחיי אדם דאינו כן, דאף להגר"א בין השמשות מתחיל בשקיעת האור, שהיא בא"י בעשרים דקות אחרי ירידת העגולה.

והנה כיום הדעה דהגר"א ס"ל דהשקיעה שממנה מתחיל ביה"ש הוא בירידת עגולת מחמה מעבר לאופן, בהתכסות חמה מעינינו. אמנם לכא' קשה מאד לומר כן, דכתב החיי אדם בכלל ה' מהלכות שבת דין א' וז"ל יזהר לקבל שבת מפלג המנחה ולמעלה, שהוא

4. ומה שהקשו דכתבו תוס' דאין אנו בקיאים בכוכבים, ודברי תוס' אלו הם בשבת ל"ה א' סוף ד"ה תרי, שם הקשה ר"י במאי פליגי רבה ור' יוסף, דהא ודאי משנת צה"כ הוי לילה, ותיירך דאמרינן לקמן לא גדולים הנראים ביום ולא קטנים הנראים בלילה, אלא בינונים, והשתא פליגי דר' יהודה מספקא ליה בכל הכוכבים הנראים משקיעה"ח ועד שהספיק אם הם בינונים אם לאו, ע"כ, הנה אמנם כתבו דאין אנו בקיאים בבינונים, אבל משמעות דבריהם דצה"כ ידיעא, וזמנו ברור, דאז ודאי כבר נראים כוכבים בינונים, אלא דר' יהודה מספקא דילמא גם קודם יש כוכבים בינונים, ולכן מחמיר מספקא זמון שקיעה"ח, ובוה נחלקו רבה ור' יוסף אם יש מקום להחמיר שני שלישי מיל בלבד קודם צה"כ או ג' רבעי מיל, אבל סוף הזמן, דהוא צה"כ, ברור וידוע, ותוכן דברי תוס' דאין אנו בקיאים בכוכבים שלפני צה"כ אם הם בינונים, אבל אותם כוכבים הנראים בצה"כ ידעינן שהם בינונים. וא"כ לא קשיא מידי להמבואר דצה"כ היה ידוע. וכי תימא דמספקא לן גם בכוכבים יותר מאוחרים שמא גדולים הם, אם כן - לא ידעינן תחילת לילה אימתי, והא תוס' בקושיהם שאלו רק כמה פליגי רבה ורב יוסף, ולא כתבו שיש ספק תחילת לילה אימתי. נזמן שיש שכתבו לפרש בדברי תוס' דיש כוכבים דאין ספק דלא חשיבי כוכבים גדולים הנראים ביום, ועליהם סמכו לדין לילה, זה תמוה, דלפ"ז אין אנו יודעים מתי צה"כ, אלא מתי כבר ודאי לילה, אבל תחילת הלילה אימתי - לא ידענו, ולפ"ז אי אפשר להקדים לזמן זה ג' רבעי מיל ואז להדליק נרות שבת, דכיון דמאחרים רק מספקא - א"כ יתכן דתחילת חשכה קודמת יותר ואז אין תוספת שבת, עכ"פ כראוי, ואולי גם כבר החלה שבת מדאורייתא, והמ"א כתב להדליק נרות חצי שעה קודם הלילה. וע"כ דבאמת להמ"א ידעינן אימתי צה"כ בדקדוק, או קרוב לדקדוק.

5. וכמו שכתב הגר"א בשנות אליהו ריש ברכות דאין מהשקיעה עד צה"כ יותר מרבע שעה, שכן עינינו רואות, (וכתב זה לתמוה

אחרי יריהע"ג, דהביה"ל מוחה בתקיפות נגד העושים כן, עיין בה"ל בסי' רצ"ג בדעת הגר"א. ומכל זה עולה דהנהגת הצבור, כפי שכתב החיי אדם, היתה שדין צה"כ הוא בזמן צאת הכוכבים הנראים והכסיף, ולא בזמן י"ג דקות אחרי יריהע"ג, [ולא היה קביעותה ע"פ ריחוק דקות בסך מסוים מיריהע"ג], ורבע שעה, לערך, קודם צה"כ זהו זמן שקיעת החמה, שקיעת אור החמה, וזו תחילת בין השמשות, וחצי שעה קודם צה"כ היה זמן הדלקת נרות שבת, וזה לערך ארבעים דקות אחרי יריהע"ג (שם), ולא נשמע מהגר"א מחאה ע"ז, ולא מאחד מכל תלמידיו.⁶

וגם הנהגתו בהדלקת נרות חנוכה מורה שדעתו שביה"ש מתחיל בזמן תחילת חשכה, רבע שעה לערך קודם צה"כ, והכוכבים שסומכים עליהם ניכרים וידועים. ואף ע"פ מש"כ הגר"א באו"ח רס"א דצריך בקיאות גדולה להבחין בכוכבים - עכ"פ עם הסימן דהכסיף ידעו רבנן אימתי הוא, וע"ז סמך הגר"א וע"ז סמך המ"א והדרך החיים, והמ"ב, שתמיד שלח לבדוק אם כבר יצאו כוכבים.

ועולה דקושיות הגר"א אינן אלא שע"פ פשטות הלשון דהשו"ע מתחיל בין השמשות ע"ב דקות אחרי ירידת העגולה, וזה לא ניתן ליאמר, כמו שפירש הגר"א ז"ל. וזהו טעמו של מנהג החזו"א, שהעביר לא"י את מנהג גדולי הדורות בחו"ל ביושר ההנהגה, ולאמיתה של תורה. וזהו מה שמוסרים בשמו שהנהגתו זו בנר חנוכה היא ע"פ הגר"א. ונהגו שצאת הכוכבים ארבעים דקות אחרי ירידת העגולה כיון שהזמן בימים השונים הוא כל"ג דקות, ובימים הארוכים מאריך טפי, עד קרוב לארבעים דקות, וממילא בפחות מארבעים דקות אין ידיעה שכבר יצאו

מהגר"א כל פקפוק ומחאה בהנהגה זו, וְפְמָה שעולה מדברי השנות אלי'. ומה שכתב ביה"ל על שם הגר"א דבמדינות הצפון מתארך בין השמשות הרבה, צע"ג, דלא כתב כן הגר"א אלא על הריחוק שבין השקיעה, ירידת העגולה, ועד צה"כ, אבל, בין השמשות אינו נמשך יותר מכרבע שעה, כמבואר בחיי אדם, שיחזד עם תוספת שבת אין חייבים להקדים יותר מחצי שעה לפני צה"כ, אף שהוא הרבה אחרי ירידת העגולה, וכמבואר בשנות אליהו דליכא משך טפי מרביע שעה לבין השמשות, וזה כיון שענינו רואות כן, וא"כ זה מיירי במקומו, בצפון הרחוק.

ח. וכן מוכח מהנהגת הגר"א, המבוארת במעשה רב.

וכן מוכח מהנהגת הגר"א, המבוארת במעשה רב, שאיתא במעשה רב אות ס"ד שתפילת ערבית בזמנה דוקא, ושם, באות רל"ה, כתב דזמן הדלקת נר חנוכה משתשקע החמה קודם צה"כ, ובאות רל"ו כתב דחצי שעה אחר כלות רגל מן השוק מדליק בלא ברכה, (ולא חֲדָשׁ דִּין חֲדָשׁ בחצי שעה זו), ובאות רל"ז שם כתב דבמוצ"ש חנוכה מזדרזים מאד להתפלל מעריב במוקדם האפשרי כדי שלא יעבור זמן הדלקה ויפסיד הברכה, ופעם אחת איחר אחד המתפללים אצלו תפילת מעריב במוצאי שבת וציוה שידליק מקודם ואח"כ יתפלל. (והיא עדות החיי אדם, והמאחר הי' הרב זלמלה זצ"ל), וא"כ מבואר דזמן הדלקה בחול בשקיעת החמה, והיינו תחילת שקיעה שני', דזהו הזמן הקרוי שקיעת החמה, והוא תחילת בין השמשות, ובין השמשות ומעריב הם כחצי שעה, ואחרי כן כבר לא ידליק בברכה. [וא"א לומר שהגר"א הדליק במוצ"ש נר חנוכה חצי שעה

על מש"כ התוס' בשם ר"ת, שלדבריו שיעור השקיעה מתחילתה ועד סופה הוא קרוב לשעה, ובימים הארוכים יהי' כמעט שלש שעות, ותמה הגר"א דעינינו הרואות לא כן, דאין יותר מרבע שעה אפילו בימים הארוכים).

6. ועיין לקמן עמ' ל"ה ביאור דברי הגר"א בכיאוורו לאו"ח סי' רס"א שכתב להדיא דאין יריהע"ג ירידת בין השמשות.

אלא הוא רק חומרא - גדולה, אבל יש מקום להקל בזה בשעת הצורך הגדול. וכן מפורש בדברי הרב משנה ברורה בספרו "מחנה ישראל" פ"ה, שהעתיק שם באות ה' את דברי החיי אדם וז"ל ולכתחילה יקבל שבת מפלג המנחה ולמעלה, שהוא שעה ורביע קודם הלילה, ועל כל פנים חייב כל אדם לפרוש ממלאכה לפחות חצי שעה קודם הלילה, כי צריך להוסיף מעט מהחול על הקודש, וכו', ולא יתאחר מחצי שעה [קודם הלילה] כי בין השמשות עם תוספת שבת עולה כמעט לחצי שעה, (ואף דכל איש ישראל אסור לעשות מלאכה תיכף אחרי השקיעה, כדעת הגר"א והרבה מהראשונים, וכן.

המנהג בישראל, מ"מ בשעת הדחק, כמו איש הצבא, סתמתי כמו אידך פוסקים, וכמו שהעתיק החיי אדם), "עכ"ל. ומבואר דאף דס"ל דחובה להחמיר כהגר"א, מ"מ בשעת הדחק א"צ להחמיר יותר מדברי החיי אדם והפוסקים, וזה אף לגבי מלאכה דאורייתא, כהדלקת הנר, ומבואר שזהו עיקר הדין. (ובספר הערב שמש סי' פ"ד כתבתי עוד ראיות מכמה ענינים שכתב המ"ב להקל בזה לענין איסורים מדרבנן).

י. דברי התוספות רי"ד גם הם מתפרשים כמש"ב, דשקיעה שני' בזמן שקיעת האור.

ראיתי כותבים שמתוס' רי"ד שבת מוכח שדעת ר"ת שמירידת עגולת החמה

כוכבים. ומ"מ הזהיר החזו"א מאד מאד לא לעשות מלאכות אחרי שקיעה דירידת העגולה מפני שכן נפק מפומיה דהרב משנה ברורה, וכן יש בלשונו דהגר"א לכא', וכן הנהיגו הגאונים ור' אברהם בן הרמב"ם לנהוג בא"י מירידת העגולה כבין השמשות בכל חומר הדין.

ט. ראיות דאף המשנה ברורה סובר דעיקר הדין דשקיעה היא בשקיעת האור.

הרב משנה ברורה פסק בסי' רס"א סקי"ז דמי שקבל עליו שבת שעה או שתיים קודם חשיכה, שיכול לומר לגוי להדליק הנר, כמש"כ שם בשו"ע, והוסיף המ"ב דדוקא שעה או שתיים, אבל חצי שעה קודם חשיכה, דאז אפשר דבכל מקומות ישראל קבלו כבר השבת, חמירא טפי, ואסור אפי' לומר לגוי שיעשה מלאכה, והיינו שלא במקום מצוה, דבמקום מצוה מותר. והרי מבואר בשו"ע סי' ש"ז סקכ"ב דבבין השמשות מותר לומר לגוי להדליק הנר במקום מצוה, אבל שלא במקום מצוה אסור. והנה - חצי שעה קודם חשיכה בחו"ל הוא הרבה אחרי ירידת עגולת החמה, כמו שהוכחתי למעלה ס"ק ז' (עמ' כ"ג), וא"כ יקשה לכא' לפי מה שמחמיר המ"ב כהגר"א וסיעתו דעם השקיעה מתחיל בין השמשות, הא בבין השמשות כבר אסור לומר לגוי לעשות לו מלאכה שלא במקום מצוה. אלא מוכח מכאן דהא דכתב המ"ב להחמיר כהגר"א אינו מעיקר הדין, דבזה אין להקל בשום מקרה,

7. מש"כ שאפשר להקל ע"פ הרב משנה ברורה באמירה לגוי להדליק הנר אחר השקיעה, וביותר - מה שכתבתי שבשעת הדחק אפשר להקל אפי' בהדלקת הנר אחרי השקיעה ע"פ מש"כ הרב חפץ חיים בספרו מחנה ישראל - יש להדגיש שכל זה מירי בחו"ל, בארצות הצפון, שם יש אחרי השקיעה דירידת העגולה הרבה יותר מחצי שעה עד צאת הכוכבים, והרי המשנה ברורה כתב בפירוש דמה שהתיר הוא רק עד חצי שעה קודם צה"כ, ואם כן בארץ ישראל, שסמוך לירידת עגולת החמה כבר כחצי שעה לפני צה"כ, אין להקל כלל אחרי השקיעה [= יריהע"ג], והרי הגאונים ור' אברהם בן הרמב"ם כתבו שמהשקיעה - ירידת העגולה - יש לאסור לעשות מלאכות בע"ש כמו בבין השמשות, וזוהי עיקר תקנתם - לנהוג מירידת העגולה ככל חומר בין השמשות, וא"כ אין להקל כלל וכלל אחרי ירידת העגולה. ויש להוסיף - דמה שהתיר המשנה ברורה בעשית מלאכה אחרי השקיעה בשעת הדחק - היינו בדחק גדול מאד, כזה של איש הצבא שהממונים עליו אנוסוה לעשות מלאכתם, ומשום זה נאלץ להדליק נרות שבת מאוחר, אבל בלא אונס כזה - לא התיר.

שכתב הרי"ד שאם יעמדו על הר גבוה יראו את החמה - כוונתו יראו את אור החמה, האור הזוהר כמו הנראה לנו אחרי השקיעה, (וודאי שבתחילה אפשר לראות גם את גלגל החמה), והוא שולט בעולם עד כעשרים דקות אחרי ירידת עגולת החמה, ואח"כ האור מאפיר, מכסיף, ומתחילין פני מערב להאדים. ועלה שפיר כביאורנו. דברים אלו נתבארו באורך בספר "פתח האהל - הערב שמש", עם עוד הרבה הוכחות וראיות ופירושו בסוגיות.

ואכתוב פה עדות ששמעתי מהגר"ר יצחק שליט"א בהגר"נ שולמן זלה"ה בשם הרב ידידיה - שערך את כתבי הגאון הרב נתן שולמן זצ"ל לרפוס: החזון איש סבר כדעת הגר"א לגבי הפרש הזמן שיש מהשקיעה ועד צה"כ, ושיש רק שקיעה אחת, אבל סבר שאין שקיעת החמה בזמן הסתלקות גלגל השמש אלא בזמן סילוק השפעתה, כהגדרת החתם סופר, וזה בעשרים - עשרים וחמש דקות אחרי הסתלקות גלגל החמה מעבר לאופק. ולפי"ז מובן מנהג החזו"א בהדלקת נר חנוכה, שיהיה בזמן זה. עכ"ד. וראה קונטרס בהלכות חנוכה מכתבי הגאון הרב נתן שולמן זצ"ל עמ' י"ג, ושם בהערה ל"ט.

ומרן הגאון ר' נסים קרליץ זלה"ה כתב לי ביום י"ט טבת תשס"ו: "כבוד הרב הגאון ר' פנחס איתן שליט"א מח"ס פתח האהל על בין השמשות. שמעתי ממרן החזו"א שאמר שבארץ ישראל שצאת הכוכבים הוא קודם ד' מילין ממילא החשבון הוא אחרת, וכו' 18 דקות אחר השקיעה, זהו שקיעה שנייה, לדעת ר"ת בא"י, עכ"ל.

מתחת לאופק עד צה"כ יש ד' או ה' מילין, ודיוקם ממש"כ הרי"ד שבת ל"ד ד"ה איזהו בין השמשות וז"ל ונ"ל לתרץ דאע"פ ששקעה חמה ונעלמה מן העין עדיין אורה שולט בעולם, ע"כ, ולשון שנתעלמה מן העין משמע לאחר ירידת העגולה, וסיים הרי"ד שם שמתחילת שקיעתה, שתעלם מן העין, ועד שתגמר שקיעתה להתכסות תחת הארץ הוא שיעור חמשה מילין, ובסוף הדבור כתב שכן כתב ר"ת, וזה לכא' דלא כמו שכתבתי משם הרא"ש ועוד ראשונים, ובשם העולת תמיד והמג"א. אבל יש לתמוה, שכתב שם הרי"ד לפרש שעדיין אורה של החמה שולט בעולם [עד הילוך ד' מילין] שזה מכיון 'שהחמה לא נעלמה מכל העולם כולו, שאילו היה אדם עולה על ההרים - עדיין היה יכול לראותה', ובודאי שנ"ח דקות אחרי ירידת העגולה לא יראה אדם את גלגל החמה אפילו יעמוד על הר גבוה, על ההרים הגבוהים ביותר. ועוד כתב הרי"ד שם 'שכששוקעת לגמרי, והולכת תחת הארץ, מסתלק אורה מן העולם ואז מתחילין פני המערב ל האדים מכח זהווריתה', ע"כ, וזה לאחר שקיעה שני', ואם החשבון מתחיל בירידת העגולה - אז זמן זה הוא כנ"ח דקות אחרי כן, ואז אין שום אדמומית במערב, שהרבה קודם לכן כבר הכל השחיר לגמרי. ועל כן ברור שכוונתו 'נעלמה מן העין' היינו שאינה מאירה עוד כבראשונה, והיינו שאור החמה המזהיר, שא"א להסתכל בו, נעלם מן העין, וכמו שמפרש העולת תמיד את דברי השו"ע [שהם לשון הרמב"ן] - 'ונסתלקה זריחתה מעל הארץ', [והיינו עיקר זריחתה], וזמן זה הוא כארבעים דקות קודם ירידת עגולת החמה מעבר לאופק, וא"כ עלו דבריו כדברי כל הראשונים שכתבתי. ולפי זה מה

נספח: בירור דברי ביאור הגר"א

שקיעה שני, ובס"ק י"ב - ד. שזו היא ג' מיל ורביע אחרי השקיעה הראשונה שחדשו תוס', (שאח"כ א"א לקרות שם תוספת כיון דבלא"ה אסור, וזה כתב בס"ק י"א), וכתב דאף כל זה הוא לשיטת תוס' הנ"ל, וליתא. ותוכן דבריו - שאלולי הצורך שהיה לתוס' למצוא זמן מתאים לתוספת שבת לא היה מקום וצורך לחדש שזו שקיעה וזה צה"כ. (ונראה דמש"כ שקודם לכן אי אפשר - גבי שקיעה ראשונה, ואח"כ ג"כ אי אפשר - גבי שקיעה שני, כוונתו דאם הי' אפשר להקדים שקיעה ראשונה או לאחר שקיעה שני' הי' שיך לקבוע לפחות את השני' - או את הראשונה - בזמן הנכון, ועיינן). ועולה בבירור שדעת הגר"א דאין תחילת השקיעה בזמן שאין השמש נראית על הארץ. ואם תחילת השקיעה להגר"א היא בזמן שאין השמש נראית על הארץ - לא היה צריך לכלול אותה בכלל "וכל זה דחיק לשיטת וי"א הנ"ל" שכתב בס"ק י' - שם כתב דתחילת שקיעה לתוס' בירידת העגולה, (אלא איפכא הו"ל לגר"א לומר שזה שקבעו שקיעה ראשונה בירידת העגולה הוא נכון), ועוד - הא כתב וכל זה, לשון רבים, ואי אפשר לפרש שכוונתו רק אהא שחדשו תוס' שיש שתי שקיעות.

ב. לשון הגר"א בס"ק י"ב "שמע"ה [ועד הנץ] הוא שיעור גדול הרבה מאד על צאת הכוכבים אחר השקיעה". מבואר דהגר"א ידע, והיה ברור לו, ולכל רואה, אימתי השקיעה ואימתי צה"כ, ושזמן זה קטן הרבה מאד מהע"ב מינוט שכתבו בעלי התוס'. ולקמיה כתב הגר"א "דהשיעור מן השקיעה עד הלילה אינו אלא ג' רבעי מיל, ואף דבמדינתנו יותר - הוא כנ"ל לפי האופקים ושנוי הזמן, והזמן של ד' מילין ושל ג' רבעי מיל - הכל על אופק שלהם בא"י ובבבל, אבל כאן מארכת יותר, וכו'". כאן לא

אחרי כותבי כל זה עיינתי שוב בדברי ביאור הגר"א או"ח סי' רס"א ס"ק ט' - י"ב, והנה דבריו ברורים שאין ירידת עגולת החמה שקיעה. ותחילה אעתיק דבריו:

ס"ק ט' - וזמן תוספות זה מתחילת כו'. ר"ל דב' שקיעות הן כמ"ש תוס' בשבת ל"ה א' ד"ה תרי מהא דפסחים צ"ד א' וכ"ה כדבריהם בברכות ב' ב' וכפי' תוס' שם:

ס"ק י' - שאין השמש. דקודם לכן א"א כמש"ש י"ז ב' במתני' וכל זה דחוק לשיטת וי"א הנ"ל שצריך תוספת אבל מתניתין מכרעא כהרמב"ם ותוס' דא"צ וכמש"ל:

ס"ק יא' - עד זמן. דאח"כ ג"כ לא אפשר דבלא"ה אסור:

ס"ק יב' - שהוא ג'. מהא דפסחים כנ"ל בתוס' הנ"ל. וכל זה הוא לשיטת התוס' הנ"ל אבל ליתא דא"כ מע"ה עד הנץ שוה כמן השקיעה עד צאת הכוכבים ובאמת אינו כן כמ"ש לעיל והחוש מכחיש לכל רואה שמע"ה הוא שיעור גדול הרבה מאוד על צה"כ אחר השקיעה ובמדינות הנוטין לצפון שע"ה מתחיל בקיץ בחצי הלילה א"כ אין צ"ה כלל בקיץ אלא וכו', עכ"ד.

א דברי הגר"א בס"ק ט' - תוס' מחדשים א. הא דשתי שקיעות הן, ובסק"י דתוס' מחדשים ב. דשקיעה ראשונה היא כשאין השמש נראית על הארץ, ומבהיר הגר"א - דכל זה - א. וב. - דחקו תוס' לסברתם דיש עשה דתוספת שבת (והגר"א ז"ל ס"ל דליתא, שחידושים אלו אינם נכונים), ובס"ק י"א - ג. דזמן התוספת עד

הרמב"ן והר"ן שיש שתי שקיעות לענין דין סוף היום, מעתה כשהוא כותב על תחילת השקיעה, שמתחילת השקיעה הוי בין השמשות, כוונתו לתחילת השקיעה האמיתי כסברתו. (והשקיעה המוקדמת, שחדשו תוס', אינה שייכת כלל לענין סוף דין יום). ובכל מקום שכותב הגר"א זללה"ה שקיעה - כוונתו לשקיעת האור, ופירוש המשנה ב"ה מתירין עם השמש - כוונת הגר"א עם אור השמש, ופירוש הגמ' מניח חמה בראש הכרמל - כוונתו שמניח אור החמה בראש הכרמל, שלדעת הגר"א אין להתכסות גלגל חמה מעיניו שייכות ל"סוף דין יום כלל, וכמשנ"ת. ויש להוסיף שבהמשך דבריו בס"ק זה כתב הגר"א וז"ל אלא דג' שקיעות הן, אחד - התחלת השקיעה, והוא ביה"ש דר' יהודה, והשני - סוף [השקיעה] שהשמש מאדים ומכסיף, שאז נשקע נצוצי החמה, והוא ביה"ש דרב יוסי, וכו', עכ"ל והנה בשעת התחלת השקיעה אין החמה נראית עוד, ונמשך כל זמן בין השמשות, ואח"כ אומר הגר"א השמש מאדים ומכסיף, ועל כרחו כוונתו לאור החמה המאדים ומכסיף, והנה קרא הגר"א לאור החמה - שמש. ואחרי כן דחה הגר"א גם מה שכתבו תוס' דשקיעה שני' אחרי ג' מיל ורביע, וכיון שלזה הביאו תוס' ראי' מהגמ' בפסחים צ"ד - האריך לברר ששם כוונת הגמ' לצאת כל הכוכבים, בניגוד לשקיעה של סוף היום וצאת השבת שהיא בג' כוכבים, וכינויים, וביאר בזה דצאת הכוכבים דפסחים צ"ד אינה נוגעת, גם היא, לדין סוף היום, כמו דהתכסות חמה מעיניו אין לה עם דין סוף היום, (וכמו שנתבאר ממשמעות לשונו בס"ק י' וס"ק י"ב כאן), ובביאור הגר"א באו"ח תנ"ט גבי דין זמן הלוח מיל מבואר דשיעור זה דד' מיל שנתפרש בגמ' בפסחים נאמר לענין שעות היום, וצאה"כ לענין זה הוא בסוף ד' מיל, ושקיעה דהתם היא באמת בהתכסות חמה מעיניו.

[בספר הערב שמש ריש אות ע"ט כתבתי

כתב הגר"א שהשיעור (מן השקיעה עד הלילה במדינתנו) הוא גדול הרבה מאד מאשר הג' רבעי מיל, שהוא השיעור בא"י, אלא רק "יותר". והנה ידוע מש"כ הבה"ל בסי' רצ"ג לענין הדלקת נר חנוכה במוצ"ש, שהמדליקים אז מוקדם, קודם שחשך היום ונראו ג' כוכבים קטנים - טועים, וזה גם לדעת הגר"א, וזמן זה דצאת ג' כוכבים קטנים בחו"ל היה כידוע כשבעים דקות ויותר אחרי יריהע"ג, וא"כ הו"ל להגר"א לומר גם כאן שבמדינתנו השיעור גדול הרבה מאד על ג' רבעי מיל. ובשנות אלי' ריש ברכות כתב הגר"א שהשיעור דהשקיעה אינו יותר מרבע שעה, וכתב דכן עינינו רואות, דהיינו במקומו בחו"ל, (וזה כתב לחלוק על דברי התוס' שמשקיעה ועד צה"כ יש ד' מיל), וא"כ ברור ששיעור זה אינו "גדול הרבה מאד" על השיעור דג' רבעי מיל, אלא רק "יותר", כמש"כ הגר"א בביאורו. [באמרי נועם כתב לפרש דברי השנות אלי' שכוונתו לשיעור השקיעה מהתכסות השמש מעיניו ועד שפני מזרח מאדימין, שזה בוילנא, לעיני הגר"א, כרבע שעה, וליתא, דאפילו בא"י מירידת העגולה והתכסותה מעיניו עד שפני מזרח מאדימין יש קרוב לחצי שעה, ובוילנא יותר משעה, צא ובדוק, וגם אי אפשר להעמיס בלשון הגר"א שכוונתו לזמן עד שפני מזרח מאדימין (ולומר שהוא מוקדם ביותר) דהגר"א דן בדברי תוס' המדבר על השקיעה שהיא מירידת העגולה ועד צה"כ, ומה טעם לעבור לדון בזמן שמהשקיעה ועד שפני מזרח מאדימין, שלא נזכר כלל בתוס' ובגר"א. וכתב בפירוש בשנות אליהו דצה"כ הוא [סוף] השקיעה, וכן משמע גם בביאור הגר"א כאן שזמן השקיעה, מהשקיעה ועד צה"כ, הוא ג' רבעי מיל שהוא קצת פחות מרבע שעה, וכמשנ"ת].

ג) ומש"כ הגר"א ש"אין צריך לשתי שקיעות", ו"שמיד בתחילת השקיעה הוי ביה"ש גמור" היינו מכיון שדחה במוחלט את מה שחדשו

היו מהזהירים ומהמחמירים - לקבל שבת בפלג המנחה או קודם לכן - אם הי' סובר שזה חלול שבת, וכמו שכתב שדבריהם (של הראשונים שנראה מהם שתחילת שקיעה בירידת העגולה וסוף שקיעה בסוף עובי הרקיע) ליתא, שהחוש מכחיש אותם לכל רואה, ובודאי שאין לסמוך עליהם ולנהוג כן.

בש"ע סי' רצ"ג ס"ב כתב שצריך לזהר במוצ"ש מלעשות מלאכה עד שיראוג' כוכבים קטנים ורצופים, והגר"א שם הסכים לזה, עיי"ש, וע"פ מה שנמסר מהחפץ חיים והחזו"א שקבלו בשם הגר"א - הוא בזמן 33-39 דקות אחרי ירידת העגולה, שאז צאת הכוכבים, ולזה צריך להוסיף כחמש דקות עד לזמן ראית כוכבים רצופים, וגם לתוספת שבת. ולעיל בסיום המאמר, נדפס מכתבו של הגר"נ קרליץ זללה"ה, ועדות בשם הגר"נתן שולמן זללה"ה, שכך היתה דעת מרן החזו"א זללה"ה. ובמוצ"ש ראוי לחכות עוד חמש דקות לראית כוכבים רצופים ותוספת שבת. ולענין תחילת בין השמשות כבר כתבתי לעיל ס"ק ח' שאף שמדינא תחילת בין השמשות הוא בשקיעת האור, כ 18-20 דקות אחרי ירידת העגולה, אין לנהוג מנהג חול ולא מנהג יום כלל אחרי ירידת עגולת החמה, מתקנת הגאונים וכמש"כ ר' אברהם בן הרמב"ם, וביארתי לעיל שזה מה שאמר רבא למשמש שלו - אתם שאינכם בקיאים בשיעורי הזמן של תורה כל זמן שחמה נראית, אפילו בראש הדקלים - הדליקו את הנר, ואח"כ לא, שכשראו שרבו שאינם בקיאים תקנו כן לכל ישראל לנהוג אחרי יריהע"ג ככל חומר ביה"ש. וכן מנהג כל ישראל - כמש"כ המשנה ברורה - ליהזר מלעשות מלאכות אחרי ירידת עגולת החמה מתחת לאופק, מה שקרוי כיום שקיעה.

דפשוטות דברי הגר"א בביאורו הם דבשקיעת החמה, והיינו בהתכסות גלגל חמה מעינינו, מתחיל בין השמשות, וכתבתי שכן משמע מדבריו בהא דמניח חמה בראש הכרמל ובהא דב"ה מתיירין עם השמש, וכתבתי שם לדחוק לבאר הדברים. אמנם אחרי שנתברר דלהגר"א שקיעת החמה היינו אור החמה - ניחא הכל בפשיטות. ומתחילה סברתי דאף הגר"א, דמוכח מדבריו דלענין דין יום אין התכסות חמה מעינינו מעלה ולא מורידה, סבירא ליה דשעות היום מתחילות בסוף היום לדינא, שהוא לערך 18-20 דקות אחרי יריהע"ג בימים השונים בא"י, כיון שלא נזכר לו חילוק בין השקיעות, וכן כתבתי בספר הערב שמש, אבל הדרנא בי, דכיון שסמך הגר"א באור"ח תנ"ט אהא דבאחד בתקופת ניסן ובאחד בתקופת תשרי הימים והלילות שונים, נראה דס"ל דלענין שעות היום אזלינן בתר התכסות חמה מעינינו באופן המישור, וכן נראה לשונו במש"כ באור"ח תנ"ט. ומה שלא הזכיר כאן, בסי' רס"א, דשתי שקיעות הן - היינו כמו שנתבאר, דלענין דין יום אין שקיעה דהתכסות חמה מעינינו שייכת כלל]

ולפי הדברים האלה - המנהג הרווח בוילנא, כמו שכתב החיי אדם - שצריך להדליק נרות שבת קודם חצי שעה לפני צה"כ - הסכים עמו הגר"א ז"ל, ולכן לא רמו במעשה רב ולא בדברי תלמידיו מאותם שנים שאסור לנהוג כן מפני חלול השבת, ועיין במעש"ר סי' ק"א לענין פדיון הבן שהזהיר שלא לפדות כמו שפדה אבי הגר"א את הגר"א, ואף הוא עצמו חזר ופדה את עצמו בכרכה. ובודאי ובודאי שהי' מודיע דעתו להשומעים דבריו וכפופים לדעתו שאין לנהוג כמו שנהגו רבים מהציבור בוילנא - שלא